

Vojtěch Ripka, Tereza Mašková, *Želazná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích 1948–1989*, Praha 2015, Wydawnictwo KOSMAS, ISBN 978-80-87912-31-7, ss. 197

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2016.026>

Ostatnia z konferencji Wielkiej Trójki w Poczdamie przypieczętowała postanowienia jałtańskie, co więcej – zapoczątkowała podział wpływów na arenie międzynarodowej między dwa wielkie mocarstwa: Stany Zjednoczone Ameryki (USA) i Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). O konsekwencjach powstania rywalizujących ze sobą bloków mówił w 1946 roku, w swoim słynnym przemówieniu w Fulton, premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill. Użyte przez niego pojęcie „żelazna kurtyna” na stałe weszło do terminologii politycznej na oznaczenie izolacji obszarów uzależnionych od wpływów Moskwy od świata demokracji zachodnich.

Zapoczątkowany przez ZSRR proces stalinizacji krajów Europy Środkowo-Wschodniej doprowadził m.in. do zaniku instytucji demokracji obywatelskiej oraz całkowitego podporządkowania społeczeństwa państwu. Za sprawą zamknięcia granic, pozbawiającego obywateli prawa do swobodnego wyjazdu, ograniczono kontakt z krajami demokratycznymi. W zaistniałej sytuacji wiele osób stawało przed dylematem – współpracować czy walczyć z komunistyczną władzą? Inni decydowali się na ucieczkę; w latach pięćdziesiątych decyzje takie podejmowano głównie z powodów politycznych, później zaś kierowano się najczęściej względami rodzinnymi i ekonomicznymi.

Jedną z najbardziej obleganych dróg do wolności prowadziła przez Czechosłowację, najczęściej uciekinierzy kierowali się do Austrii. Niestety dla wielu nielegalne przekroczenie tej właśnie granicy kończyło się tragicznie.

Kim były osoby, które ginęły podczas próby przedostania się za czechosłowacką żelazną kurtynę? Dlaczego decydowały się na ten krok? Jaką posiadali wiedzę na temat ewentualnych niebezpieczeństw? Kto ponosi odpowiedzialność za ich śmierć i czy winowajcy zostali osądzeni? Czy w poszczególnych krajach „demokracji ludowej” istniały różnice w sposobach przedarcia się na Zachód, ochronie granic państwowych czy ocenie po 1990 roku nielegalnej emigracji? Na te pytania w wyczerpujący sposób odpowiadają Vojtěch Ripka oraz Tereza Mašková, pracownicy utworzonego przez władze Republiki Czeskiej w 2007 roku Instytutu Badania Reżimów Totalitarnych (Ústav pro studium totalitních režimů, dalej ÚSTR), w swojej książce wydanej w 2015 roku pt. *Želazná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích 1948–1989*. Zarzewiem powstania publikacji był projekt *Dokumentace usmrčených na československých státních hranicích 1948–1989* realizowany w 2009 roku¹

W rozdziale dotyczącym stanu badań (*Stav výzkumu*) autorzy podkreślają, że dotychczas niewielu czeskich naukowców zajmowało się tą problematyką. Za szczególnie wartościowe uznają takie opracowania jak *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989* Martina Pulce, a także *Želazná opona – Československa státní hranice od Jachýmova po Bratislavu 1948–1989* Aleny i Tomáša Jílków. Zwracają też uwagę, że problem osób zabitych w trakcie przekraczania granicy oraz samego systemu zabezpieczeń granicy nie doczekał się syntetycznego i całościowego opracowania w wielu państwach Europy Środkowo-Wschodniej, przypominają przy tym przykład badań węgierskich. Z drugiej strony podkreślają, że w Niemczech zagadnienie to zostało zbadane w wyczerpujący sposób, a po 1990 roku do-

¹ Projekt został zapoczątkowany przez ÚSTR w celu udokumentowania zabitych na czechosłowackiej granicy państwowej od 1948 do 1989 r. Biogramy ofiar, dokumentacja, fotogaleria, informacje na temat straży granicznej oraz interaktywna mapa dostępne są na stronie internetowej <http://www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrčených-statni-hranice>.

szło do procesów przeciwko m.in. pogranicznikom, odpowiadającym za śmierć uciekinierów, którzy próbowali przedostać się za żelazną kurtynę.

V. Ripka oraz T. Mašková znaczną część pracy poświęcili analizie polityki paszportowej, rygorystycznie prowadzonej przez władze Czechosłowacji od 1948 roku. Omówili również budowę strefy przygranicznej, jej zabezpieczenia oraz stworzenie w jej obrębie tzw. strefy śmierci, z której kompletnie wysiedlono 126 miejscowości. Autorzy położyli nacisk na związane z tym procesem zniszczenia niezmiernie cennych zabytków, głównie cmentarzy oraz kościołów, jak chociażby barokowej świątyni w Hamrech czy kościoła św. Jerzego w Lučině. Część z tych obiektów została zagospodarowana przez straż przygraniczną (*pohraniční stráž*, PS) na punkty obserwacyjne oraz strzelnice. W dalszych rozdziałach książki czytelnik znajdzie dobrze opracowane wiadomości na temat wspomnianej już straży granicznej, fali emigracji i wreszcie informacje o tym, jak wyglądała sprawa rozliczania opisywanych wydarzeń oraz ustalanie odpowiedzialności i winnych.

Zasadniczą część publikacji stanowi rozdział pt. *Usmerčení – analýza*, w którym został przedstawiony zbiór danych, metody jego opracowania oraz końcowe wnioski. Badany okres, tj. lata 1948–1989, autorzy zdecydowali się podzielić na cztery podokresy: 1948–1950 (pierwsze lata po przejściu władzy przez Komunistyczną Partię Czechosłowacji); 1951–1965 (powołanie PS, podlegającej bezpośrednio ministerstwu bezpieczeństwa narodowego, i stworzenie śmiertelnośnego systemu zabezpieczeń oraz późniejsze odminowanie terenów przygranicznych); 1966–1971 (rezygnacja z ogrodzeń pod wysokim napięciem, przejście kontroli nad PS przez Ministerstwo Obrony Narodowej); 1972–1989 (działalność PS pod zwierzchnictwem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych). Jak można zauważyć – podkreślają to sami naukowcy – podokresy te nie pokrywają się z dotychczas przyjętą periodyzacją historii Czechosłowacji po 1948 roku. Dzięki zebranych informacjom autorom udało się m.in. ustalić dokładną liczbę zabitych, przyczyny ich śmierci (porażenie prądem, zastrzelenie przez pogranicznika lub funkcjonariusza *Sbor národní bezpečnosti*, utonięcie, katastrofa samolotu, samobójstwo, wybuch miny, pogryzienie przez psy straży przygranicznej), narodowość (najwięcej było obywateli Czechosłowacji, następnie Polski i Niemieckiej Republiki

Demokratycznej). Analiza danych zebranych w obszernej bazie pozwoliła określić korelacje występujące między liczbą zatrzymanych a zabitych osób na przestrzeni 41 lat. Oprócz tego autorzy książki porównali liczbę zabitych na różnych odcinkach granicy kontrolowanych przez poszczególne oddziały straży przygranicznej.

Podkreślić tu trzeba rozmach przedsięwzięcia badawczego, dzięki któremu udało się zidentyfikować tożsamość ponad 270 ofiar śmiertelnych. Ponadto w wyniku badań statystycznych V. Ripki oraz T. Maškovej wykrystalizował się model typowej ofiary tamtego okresu: był to mężczyzna narodowości czeskiej, który usiłował w pojedynkę przekroczyć granicę z Austrią, a został zastrzelony w 1951 roku na odcinku granicy kontrolowanym przez 4. Znojemską Brygadę. Warto przy tym zauważyć, że ogromna ilość danych wykorzystanych w omawianej książce nie przytłoczyła czytelnika, gdyż autorzy zadbali o ich doskonałą interpretację oraz idealną prezentację w formie czytelnych wykresów, tabel i grafów.

Liczne źródła historyczne, co należy zaakcentować, stanowią istotną podstawę dla analitycznych rozważań autorów. Zostały dobrze wykorzystane, a ich katalog znacząco przemawia na rzecz bardzo dobrej oceny publikacji. V. Ripka oraz T. Mašková bazowali głównie na zasobach archiwalnych Archívu bezpečnostních složek, Archivu Ústavu pamati národa i Úřadu dokumentace a vyšřřování komunismu. Oprócz tego bogata jest literatura przedmiotu.

Praca wykazuje nowatorskie podejście do problemu zdarzeń śmiertelnych podczas nielegalnego przekraczania czechosłowackich granic w latach 1948–1989, a to dzięki szerokiej perspektywie badawczej. Co więcej, kwestie te doczekały się tym samym po raz pierwszy całościowego opracowania oraz stanowią istotny wkład w dotychczasowe studia nad historią oporu przeciwko komunizmowi w Czechosłowacji. Wątpliwość może wzbudzić co najwyżej brak indeksu z nazwiskami ofiar, który stanowiłby doskonałe uzupełnienie dla zaprezentowanych materiałów. Natomiast nie budzą zastrzeżeń umieszczone na końcu publikacji załączniki z aktami prawnymi oraz komentarzem do bazy danych *Usmrceni na československých hranicích 1948 až 1989*, która jest elementem wspomnianego wcześniej projektu prowadzonego przez ÚSTR.

Podsumowując, myśl przewodnia pracy jest konsekwentnie prowadzona, a rzetelnie przytoczone fakty, solidnie zweryfikowane dane i starannie udokumentowane statystyki dają w efekcie wartościową i interesującą monografię.

Karolina Górską (Toruń)

